

Quaderns

de ciències socials

Núm.24
segona època
2013

Teixir certeses. Estratègies de compensació de la incertesa dels treballadors del tèxtil-confecció a les comarques de l'Alcoià, el Comtat i la Vall d'Albaida

Sandra Obiol Francés

Los procesos y vivencias laborales de los trabajadores cedidos en las ETT: pautas de consentimiento y resistencia

Mar Marín Capilla

Núm.24 Teixir certeses | Los procesos y vivencias laborales de los trabajadores cedidos en las ETT

UNIVERSITAT
DE VALÈNCIA

Facultat de Ciències Socials

EDITA:

Facultat de Ciències Socials

CONSEJO DE REDACCIÓN:

Antonio Santos Ortega (Juan.A.Santos@uv.es) (Coord.)
Federico López Mora (Federico.Lopez@uv.es)
Carlos Ochando Claramunt (Carlos.Ochando@uv.es)
Susana Sánchez Flores (Susana.Sanchez@uv.es)
Mercedes Martínez Iglesias (Mercedes.Martinez@uv.es)

Quaderns de Ciències Socials

Facultat de Ciències Socials
Edif. 4b
46022 - València
e-mail: Quaderns@uv.es
http://quaderns.uv.es

DEPÓSITO LEGAL:

V-906-2005

ISSN:

1696-1676

DISEÑO E IMPRESIÓN:

Imag Impressions, S.L. Benifaió.

NÚMEROS ANTERIORES:

nº 1 / Segona època

Elena Gadea Montesinos.

Las mesas de solidaridad. Un estudio de caso sobre la participación ciudadana en el ámbito local.

nº 2 / Segona època

Mª Jesús Berlanga.

Identidad y desarrollo en los bereberes de Marruecos.

nº 3 / Segona època

Beatriz Santamarina Campos.

Cazando lo invisible. Una antropológica en el laboratorio.

nº 4 / Segona època

María Albert Rodrigo.

La eclosión asociativa de los 90: Causa y consecuencia del cambio social.

nº 5 / Segona època

Rocío Moldes Farelo.

Migraciones contemporáneas y mercado laboral: El caso de la comunidad caboverdiana en la minería leonesa.

nº 6 / Segona època

Mª Fernanda Soriano Galiani.

La reforma del Estado en Argentina y la recuperación de empresas por sus trabajadores.

nº 7 / Segona època

Luis Enrique Nores Torres.

El "genoma" laboral: Orígenes, componentes y evolución del Derecho del Trabajo.

nº 8 / Segona època

Lucila Aragón Carrión.

Ecos del pasado, voces del presente. Aproximación a la memoria social desde una experiencia educativa de la Segunda República, los Institutos para Obreros.

nº 9 / Segona època

María Jesús Felipe Tío.

El sistema de protección social en la Comunidad Valenciana.

nº 10 / Segona època

Petra Araque Catena.

Gestión de mano de obra en la empresa pública: el caso de RENFE.

nº 11 / Segona època

F. Xavier Uceda i Maza

Adolescents en conflicte amb la llei: Vístimes o víctimes? Una aproximació des de la Sociologia i el Treball Social.

nº 12 / Segona època

Enriqueta Balibrea Melero

El deporte como medio de inserción social de los jóvenes de barrios desfavorecidos.

nº 13 / Segona època

Mª Eugenia González Sanjuán

El proceso de la enfermedad desde el enfoque de género.

nº 14 / Segona època

Benno Herzog

Exclusión discursiva. El imaginario social sobre inmigración y drogas.

nº 15 / Segona època

Cristina Benlloch Domenech

Condiciones de vida de las mujeres búlgaras inmigrantes en España: el caso de Enguera.

nº 16 / Segona època

Josep Pérez Soriano

Dones de poble. La sostenibilitat social dels municipis rurals valencians.

nº 17 / Segona època

Ramón Gómez-Ferrer Cayrols

La práctica deportiva del judo: análisis sociológico de su implantación y desarrollo en la sociedad valenciana.

nº 18 / Segona època

Alicia Villar Aguilés

Absències i ubicacions heterogènies en l'estudiantat universitari. Una recerca en la Universitat de València.

nº 19 / Segona època

Vicent Flor i Moreno

El regionalisme anticatalanista i la construcció de la identitat valenciana autonòmica.

nº 20 / Segona època

Ángel Belzunegui, Ignasi Brunet et al.

Pobreza en España: jóvenes y mujeres en los espacios sociales de la vulnerabilidad.

nº 21 / Segona època

Fernando Osvaldo Esteban

La migración calificada de latinoamericanos: perspectiva histórica y tendencias actuales.

nº 22 / Segona època

Rodrigo Martínez Novo

Controversias en torno al "bien vivir" de los kichwas canelos: una aproximación conceptual.

nº 23 / Segona època

Fátima Alcoriza Vento

El bienestar del menor acogido en familia extensa. Un estudio de casos sobre la influencia de las visitas de los padres biológicos durante el acogimiento.

Pilar Ferrero Micó

Los Centros de Día de atención a la infancia en la Comunidad Valenciana

RESUMEN

El primer de gener de 2005 cloïa el procés de liberalització del comerç dels productes de la indústria tèxtil i la confecció iniciat deu anys enrere. S'obria d'aquesta manera un nou període per a bona part de les poblacions de les comarques de l'Alcoià, el Comtat i la Vall d'Albaida al País Valencià, l'economia de les quals s'ha construït històricament sobre els fonaments d'aquest sector. L'objectiu del text és conèixer com la incertesa que aquest procés genera als seus treballadors, juntament amb els canvis que s'estan donant en altres esferes, és pal·liada per les diferents fonts de provisió de benestar: estat, mercat, família i comunitat. M'interessa saber com els treballadors del tèxtil-confecció gestionen el risc en la seua vida quotidiana.

Incertesa, benestar, sector tèxtil-confecció.

Paraules clau: família, treball, risc.

ABSTRACT

The first of January 2005 ended the liberalization process of international trade of textile and clothing products which began ten years earlier with the signing of the Agreement on Textiles and Clothing of the World Trade Organization. This fact meant the beginning of a new era in the regions this research focuses on: the towns of Alcoià, Comtat and Vall d'Albaida (Valencian Country). The economy of all the towns in this area has been historically based on textile and clothing sector.

The main goal in this text is to know how the uncertainty that this process generates on its workers, with the changes in other areas, is alleviated with the resources provided by the main channels of welfare provision: family, state, market and relational sphere. I'm interested in the management of the risk by workers in their daily life.

Uncertainty, welfare, textile and clothing sector.

Key words: family, work, risk.

SUMARIO

1. La cerca de certeses com a objecte d'estudi
 - 1.1. Consideracions metodològiques
2. L'emergència de nous riscos socials
3. Compensar la incertesa
 - 3.1. L'ambivalència del mercat de treball
 - 3.2. La família, perenne font de certeses
 - 3.3. El paradoxal ús estratègic d'un Estat de benestar absent
4. Conclusions
5. Bibliografia

Teixir certeses. Estratègies de compensació de la incertesa dels treballadors del tèxtil-confecció a les comarques de l'Alcoià, el Comtat i la Vall d'Albaida *

*Sandra Obiol Francés
Grup Interuniversitari Copolis
Universitat de València*

La recerca que origina aquest text té un clar objectiu: esbrinar com responen els treballadors a la incertesa que ve implícita en les transformacions que s'estan produint al mercat però també a la família i a l'estat en la mesura que són agents de provisió de benestar. Amb propòsits analítics entenc la incertesa com la manca de referents interpretatius i de respostes tipificades a les situacions que es presenten en la vida quotidiana endemés de la imposada incapacitat per conèixer a llarg termini la seua situació laboral i vital. Una incertesa que segons el que assenyala Beck (1998, 2000, 2002) esdevé característica central del trànsit de la Primera a la Segona Modernitat. És a dir, des de la societat industrial, simple, lineal i basada en la certesa, en la capacitat de quantificar i controlar els possibles riscos i perills de la quotidianitat, vers la Societat del Risc. Una societat complexa, on els riscos, com a conseqüència indefugible del procés de modernització reflexiva, esdevenen incalculables, sense capacitat per al control ni possible compensació. Les pautes col·lectives de vida, progrés i controlabilitat d'aquesta Primera Modernitat seran soccavades, continua exposant l'autor, per cinc processos interrelacionats: globalització, individualització, revolució dels gèneres, subocupació i riscos globals (crisis ecològiques, col·lapse dels mercats financers), als quals, sobretot, és indefugible respondre de manera simultània. Es tracta d'un procés de desencantament que obre un ampli ventall d'inseguretats.

En l'estudi he fet servir com a metàfora d'incertesa els efectes que sobre els seus treballadors ha tingut la gestió política i empresarial de la liberalització comercial

* Aquest treball és una síntesi d'una part de la meua tesi doctoral "Teixir certeses. Percepcions i respostes a la incertesa dels treballadors del tèxtil-confecció a les comarques de l'Alcoià, el Comtat i la Vall d'Albaida", Universitat Autònoma de Barcelona, juliol de 2010.

que des del primer de gener de 2005¹ afecta al sector del tèxtil i de la confecció a un territori on l'economia, però també l'imaginari social, s'ha fonamentat tradicionalment sobre aquest sector: les comarques valencianes de l'Alcoià, el Comtat i la Vall d'Albaida. Aquest procés de transformació de les pautes d'organització del sector suposa un canvi dràstic en les estructures de significat dels seus treballadors ja que implica l'entrada al terreny de joc de nous jugadors que vénen a substituir-los. Després d'una llarga temporada essent la mà d'obra barata que l'economia de mercat requeria per a solidificar un consum extensiu, la liberalització del comerç els ha imposat un nou pes que suportar a la ja feixuga càrrega d'un sector especialment precari en les seues formes: han deixat de ser competitius segons els paràmetres culturals hegemònics. Per tant, el seu futur s'emboira. No pretenc obviar però el fet de què la incertesa forma part de la història de la societat occidental, sinó que emfatitze el caràcter cultural de la seua percepció (Douglas, 1983, 1992) i amb això, l'amplificació del risc que per als protagonistes de la meua recerca impliquen les transformacions que s'estan produint en el treball remunerat com també en la resta d'agents de provisió de benestar.

Aquest escenari que prenc com a punt de partida per a la recerca convergeix en una situació més ampla de canvis profunds en el mercat de treball arran de la crisi del petroli i de la imposició com a resposta d'una nova ortodòxia econòmica on la flexibilitat esdevé l'única solució a tots els mals. Una flexibilitat unilateral, que ha de ser assumida pels treballadors front a les capricioses i reïficades demandes del mercat. La crisi dels 70 i les respostes que se li donaren de manera hegemònica clivellaren una configuració social, econòmica, política i cultural construïda –als països centrals– sobre els ciments d'un lloc de treball estandarditzat, estable, amb un salari regular i, per suposat, masculí, a una altra on el que ha esdevingut habitual és la diversitat, la inestabilitat, la precarietat i la incertesa. A l'Estat espanyol aquesta transformació coincideix en el moment en què a penes es començava a albirar un canvi polític i amb aquest la capacitat de reformar un mercat de treball després d'una llarga dictadura. La precarietat ha sigut una constant en la vida dels treballadors entrevistats i ha deixat un pòsit en les seues consciències que facilita l'acceptació d'unes pèssimes condicions laborals davant el temor de no tindre feina; la seguretat i estabilitat suposa una breu experiència en la vida dels treballadors entrevistats, a penes apreciable per alguns. Hi ha un escenari complicat previ a la liberalització aranzelària del 2005, que aquesta farà retronar i què afavoreix el sentiment d'incertesa en els treballadors que depenen d'aquesta activitat. La precarietat sempre ha estat present en la quotidianitat dels treballadors analitzats però

¹ L'1 de gener de 2005 es tanca el procés encetat en 1995 amb la signatura de l'*Agreement on Textiles and Clothing* de l'Organització Mundial de Comerç que suposava la progressiva liberalització comercial del sector.

avui s'afegeix la constatació de que el perfil del sector que han conegut al nostre país s'està esvaint. Res serà com abans.

L'objecte d'aquesta recerca és una aproximació a un tema molt ampli com és la introducció en les estructures de sentit i en les pràctiques quotidianes de la noció de risc, d'incertesa². Pretenc fer una primera ullada a l'actual situació del sector tèxtil-confecció a les comarques de l'Alcoià, el Comtat i la Vall d'Albaida després de la liberalització de les relacions comercials a nivell internacional i a com aquesta situació afecta als seus treballadors tant en el present, en la gestió de la seua quotidianitat, com en la formulació de les seues expectatives de futur.

El text que s'inicia suposa una síntesi de part dels resultats assolits per la recerca duta a terme. La manca d'espai m'ha dut a centrar-me en una part molt concreta de l'estudi³: l'ús que els treballadors fan de les eines que els hi proporciona el règim de benestar del que formen part per tal de respondre a la incertesa generada per la transformació dels fonaments sobre els que han cimentat la seua vida. Més en concret, la qüestió que vertebra el text és com responen els treballadors d'un sector en crisi a la incertesa que els hi pot generar, entenent que la percepció de l'increment de la incertesa es veu tamisada per la posició que s'ocupe en l'estructura social (Breen, 1997; Carrasquer i Torns, 2007; Lupton i Tulloch, 2002; Tulloch i Lupton, 2003) alhora que condiona les possibilitats de resposta. En aquest sentit la meua hipòtesi és que en el cas dels treballadors entrevistats es desenvolupa una estratègia de compensació consistent en la cerca de certesa, de benestar doncs, a través de la construcció de nous elements de significat, o a través de l'enfortiment dels ja existents sobre la base dels canals de provisió de benestar del règim sudeuropeu on s'integren els treballadors estudiats: família, mercat i estat, tant respecte les entitats institucionalitzades que la conformen com les xarxes de solidaritat que es produeixen entre iguals. Aquests "filtres institucionals" (Blossfeld et al. 2005, 2006, 2008a, 2008b) faran de tamís a la incertesa.

El text es divideix en quatre apartats:

En primer lloc, assenyalare breument quins han estat els meus referents teòrics en l'elaboració de la investigació, tot i que les referències a les lectures realitzades acompanyen tota l'anàlisi. És també en aquest apartat on dedique un espai preferent a l'exposició de les decisions metodològiques preses durant la recerca.

2 Lupton (1999) inclou una diferenciació, reiterada per Adams (1995:25), entre ambdós mots segons el seu significat modern. Assenyalava la possibilitat de conèixer o almenys estimar els fets als quals fa referència com a risc, mentre que la incertesa és tots aquells fenòmens que no poden ser ni coneguts ni estimats. Tanmateix aquesta diferència a l'actualitat s'ha perdut.

3 Un resum que pot ser completat acudint a la recerca original que pot consultar-se completa a la plataforma virtual www.tdx.cat.

En segon lloc, esmente la relació contradictòria de l'estat, el mercat i la família amb la certesa; al temps que agents de provisió de benestar actuen com a generadors d'incertesa especialment després dels canvis experimentats en les darreres dècades.

Com a part central del text, faig referència a les respostes que els treballadors entrevistats donen a la incertesa percebuda a través del mercat, la família, l'estat i l'esfera relacional.

El text conclou amb una reflexió final sobre la càrrega en els treballadors de la constant cerca de maneres per pal·liar la sensació d'incertesa.

1. LA CERCA DE CERTESES COM A OBJECTE D'ESTUDI

Inspirada pel concepte d'estratègies d'assegurament d'Elisabet Beck-Gernsheim (2003) he tractat d'esbrinar les respostes dels treballadors del tèxtil-confecció de les comarques front la incertesa que els hi genera la feina conjugat amb les transformacions que estan experimentant altres esferes fonamentals per al seu benestar quotidià com són la família i l'estat de benestar. L'autora afirma que una de les respostes a la sensació de risc –en el seu cas parlant dels canvis en les famílies– és l'estratègia de l'assegurament, és a dir, cercar a través d'una intensa i extensa planificació la seguretat mancada. Ser capaç de previndre el futur i per tant actuar en conseqüència. Una estratègia que ha esdevingut norma social bàsica en les societats occidentals sancionant a aquells que manquen d'esperit de previsió i prenen opcions equivocades. En aquest sentit, el meu interès rau en la gestió del risc per part dels treballadors del tèxtil-confecció i la influència en la mateixa de la seua posició en l'estructura social (Blossfeld et al. 2005, 2006, 2008a, 2008b; Elliot, 2002; Lupton i Tulloch, 2002; Mythen, 2007; Tulloch i Lupton, 2003). Interès que ve a confluïr en l'estudi relacional de la societat que Bourdieu defensa. A partir de la posició ocupada en el camp –“una xarxa, o una configuració de relacions objectives entre posicions” (amb Wacquant 1994:73)- s'assoleix un *habitus*, una “subjectivitat socialitzada”, producte de la nostra història social i personal que a la vegada conté una important vessant creativa i que atorga les eines per a interpretar la vida quotidiana i actuar en conseqüència (Bourdieu i Wacquant, 1994; Bourdieu, 2003). Per als treballadors que constitueixen l'objecte d'estudi d'aquesta recerca les transformacions que experimenten els ciments sobre els que descansa la seua quotidianitat –amb l'ocupació de manera central- invaliden la capacitat interpretativa dels codis amb els que s'han socialitzat al temps que afebleixen la seua posició de camp el que els hi genera una aguda sensació d'inquietud⁴.

4 Precisament, el concepte d'estratègia s'ha utilitzat sobretot en moments de transició (com és el

D'altra banda considere estratègies “les línies d'acció objectivament orientades que els agents socials construeixen sense parar, en la pràctica i pràcticament, i que es defineixen en la intersecció entre l'*habitus* i una conjuntura particular del camp” (Bourdieu i Wacquant, 1994:106). Les estratègies són enteses ací com pràctiques socials dirigides a enfrontar-se a la situació que inaugura la liberalització del comerç del sector, emmarcada en un procés de globalització i canvi econòmic i social de major entitat. L'ús del concepte en un moment de canvi és pertinent perquè, com ens assenyala Tobio (2005:139) per al cas de les mares treballadores, a pesar de no menysprear el component irracional i inconscient del comportament de l'individu – en el que també trobaríem un clar substrat social- s'ha d'esperar que en el moment d'enfrontar-se a nous problemes on no hi ha respostes ja assajades per altres, la racionalitat i intencionalitat prenguem major pes.

I ací el concepte de règim de benestar emergeix per la seua capacitat explicativa respecte la majoria de les estratègies de cerca de nous suports, o de consolidació dels antics, desenvolupades pels treballadors quan el terra trontolla sota els seus peus, però també per la capacitat que conté en la generació de nous riscos socials. Seguint la idea d'Esping-Andersen (2000:52) -i les crítiques rebudes- podem trobar tres canals fonamentals de distribució i adquisició de benestar: l'estat, la família i el mercat. La interrelació entre aquestes esferes, on incloc també l'esfera relacional (Adelantado, Noguera i Rambla, 2000), dibuixa un determinat model de benestar, i al mateix temps el benestar dels individus procedeix del mode en què combinen les possibilitats que els ofereix aquests agents proveïdors. En el cas del País Valencià, com a la resta de l'Estat espanyol juntament amb Grècia, Itàlia i Portugal, ens trobem inserits en el que s'ha vingut anomenant règim de benestar sudeuropeu. Aquest règim es caracteritza per tindre sistemes de protecció social elaborats per part d'un estat amb feble penetració en la societat civil i molt desprestigiats en gran mesura pel seu passat autoritari⁵, que segueix pautes de clientelisme polític (Ferrera, 1995, 1996; Saraceno, 1995; Mingione, 2000; Montagut, 2000; Trifiletti, 1999). Però sobretot es diferencia de la resta de règims de benestar pel marcat biaix familiarista de les dinàmiques de provisió del benestar. La família, en sentit extens (Naldini, 2003), ha esdevingut en aquests territoris la principal xarxa de protecció de la població contra els riscos socials, adoptant l'Estat una funció plenament subsidiària.

He tractat, doncs, de dilucidar com els treballadors del sector basen les seues possibles estratègies de gestió de la incertesa sobre aquests canals de provisió de

postcomunisme o el postfordisme) o en l'estudi de les decisions individuals o familiars en situacions que s'allunyen del model de vida hegemònic, com pot ser la monoparentalitat (Gardberg, 2000) o la supervivència en contextos de precarietat econòmica (Pahl, 1984; Pahl i Wallace, 1985; Smith i Macnicol, 2001).

⁵ Excepte en el cas d'Itàlia, on acabà la dictadura al 1943. No obstant això, la tendència de desenvolupament d'aquest país és molt semblant a l'experimentada per la resta d'estats del Sud d'Europa.

benestar. Uns canals però que estan experimentant unes profundes transformacions que comporten l'emergència d'un nou escenari.

1.1. CONSIDERACIONS METODOLÒGIQUES

La intenció de recerca manifestada reclama una perspectiva qualitativa a través de la qual assolir una detallada imatge de la construcció per part dels treballadors dels seus elements de significat. La meua pretensió ha estat donar la possibilitat als treballadors afectats per la situació del tèxtil-confecció per a què expliquen, des de la seua posició particular, processos d'arrel global, sent conscient que aquest acostament és limitat a un moment i un espai determinats. La tècnica d'investigació triada com a fonament d'aquesta metodologia ha sigut l'entrevista semi-estructurada en profunditat doncs la considere la manera més òptima per a copsar percepcions, necessitats... en definitiva, el món de significats de les persones.

Respecte el període considerat, la naturalesa de l'objecte d'estudi –els efectes del procés de liberalització comercial- l'ha marcat molt clarament i la recollida d'informació qualitativa ha comptat amb dues fases:

En primer lloc, el període comprès entre els mesos d'abril i juliol de 2005, moment en què es donava per conclòs el període de progressiva liberalització del comerç de productes tèxtils i de la confecció segons l'*Agreement on Textiles and Clothing* de l'Organització Mundial de Comerç⁶.

La segona fase s'ha desenvolupat entre els mesos d'abril i desembre de 2008, en el precís moment en què la crisi econòmica es generalitzava i esdevenia un element de debat mediàtic i polític constant.

A l'hora de circumscriure territorialment la recerca (veure mapa I) ha pesat clarament el desenvolupament històric de les comarques de l'Alcoià, el Comtat i la Vall d'Albaida⁷, un dels principals nuclis al País Valencià de la indústria del tèxtil-confecció i que trenca amb la dicotomia territorial que caracteritza gran part del país i que enfronta el territori costaner, capdavanter a nivell econòmic i demogràfic, amb una zona interior deprimida i en vies de despoblament (Nebot et al., 1993).

⁶ Les entrevistes a Antonio, José, Sergio, Marcos, Rosario, Mario, Paco, Juan Carlos, Òscar, Juan, Amparo, Pablo i Luis estan realitzades en aquest període.

⁷ Malgrat les discrepàncies que han existit, i encara romanen, al voltant de la comarcalització i dels límits de la mateixa, a aquest estudi faré servir el criteri de Joan Soler (1970) al seu *Nomenclàtor Geogràfic del País Valencià* que coincideix, seguint a Nebot et al. (1993), amb la demarcació generalment més difosa i acceptada i que suposa que les comarques estan formades per un total de setanta municipis.

Grau d'estabilitat laboral, amb la intenció de copsar les possibles diferències entre aquelles persones amb una feina relativament estable -aquells treballadors amb un contracte indefinit, amb una certa antiguitat a l'empresa i sense perspectiva coneguda, per a d'ells, de canvis en el seu estatus laboral- i aquelles que no la tenen, és a dir els treballadors que no tenen contracte perquè treballen a l'economia submergida o el que tenen és temporal¹⁰.

Lloc de residència. Malgrat que Alcoi i Ontinyent, les principals ciutats de la zona, concentren la majoria dels treballadors del tèxtil (Zona A) m'ha semblat adient incloure entrevistats residents a poblacions que compten amb una representació del total d'ocupats al sector menor però amb una concentració significativa respecte el total d'ocupats (Zona B). He inclòs en aquesta zona a pobles com Cocentaina (amb un 7,3% respecte el total d'ocupats al sector de les comarques i un 30,5% de treballadors del sector respecte el total d'ocupats del municipi) o Banyeres de Mariola (7,3%/47,91%).

Les entrevistes realitzades han sigut un total de quaranta-dues. A cada sector de la tipologia construïda feia un mínim d'una entrevista i un màxim de quatre utilitzant el criteri de facilitat d'accés juntament amb el de saturació informativa. Endemés de reflectir el perfil majoritari dels treballadors del sector: home, d'edat mitjana i amb contracte indefinit (segons les dades analitzades del Cens de Població de 2001, INE), he tractat de que estigueren presents altres elements que teòricament m'interessaven per tal d'assolir que la mostra reflectira l'heterogeneïtat de la realitat analitzada (lloc de procedència, diversitat familiar, etc.).

Quadre I. Tipologia de les entrevistes realitzades.

		Zona A			Zona B		
		16/29	30/44	45 i més	16/29	30/44	45 i més
Dona	Estable	Sara	Reme Begoña Carmen	Rosario Amparo María	Rebeca	Sofia Julia	Lola
	Inestable	Noelia	Elena Mónica	Lirios	Reyes	Carmina Inma Olga	Chelo
Home	Estable	Marcos Luis	Pablo Eduardo Santi Toni	Jose	Mario Óscar	Sergio Juan Pepe Vicente	Juan- Carlos Alfredo
	Inestable	Fernando	Nacho	Miguel	Andrei	Paco	Antonio Manuel

10 M'he centrat només en treballadors per compte aliè, la gran majoria dels ocupats de la indústria del tèxtil i la confecció (amb xifres properes al 90% segons el *Cens de Població* de 2001).

Les vies d'accés a les persones a entrevistar han estat fonamentalment contactes institucionals (sindicats, ajuntaments...) i l'ús de la bola de neu. Excepte en els casos dels sindicats, he limitat a dos els contactes proporcionats per tal d'evitar una excessiva concentració en un mateix context socioeconòmic encara que, no podem obviar-ho, el fet de centrar-se en un únic sector professional i en els treballadors per compte aliè és ja d'entrada limitant. De fet, a la mostra únicament hi ha tres persones que per nivell educatiu i nivell d'ingressos podem considerar de classe mitjana –fins i tot en un cas, mitjana alta– la resta les seues característiques les enquadriem en classe treballadora: treballadors amb baix nivell educatiu, escassa qualificació laboral i uns ingressos econòmics limitats¹¹.

Les entrevistes són una relació efímera basada en l'artificialitat, ja que artificialment és que se'ls sotmeta les persones a un seguit de qüestions, moltes al voltant de temes tan interioritzats que mai han reflexionat, i on l'investigadora controla el temps, l'ordre i el posterior ús que es faça de les seues respostes (Bourdieu, Chamboredon i Passeron, 2001; Bourdieu i Wacquant, 1994). Tot i així, i assumint les mancances inherents a aquesta tècnica d'investigació he procurat minimitzar al màxim els efectes perniciosos que podrien causar aquesta relació artificial. I en aquest sentit he trobat com un factor al meu favor el fet de formar part de la comunitat que he entrevistat. Si bé és cert que no directament, el fet de procedir d'una de les principals ciutats de la comarca, de tractar-se d'un marc territorial no excessivament gran així com de vindre de part d'agents informants que els entrevistats coneixien i respectaven, ha jugat sempre al meu favor. La familiaritat que per als autors citats podria ser un element distorsionador en el meu cas ha desenvolupat un paper totalment oposat: m'ha investit de confiança per als entrevistats¹².

L'entrevista amb aquests treballadors s'ha realitzat sempre després d'un contacte previ per tal d'explicar-los, a grans trets, el projecte de recerca, els seus objectius principals, en què consistiria la nostra entrevista i concretar una data i lloc, sempre donant prioritat a les preferències de l'entrevistat i a la tranquil·litat i comoditat que requereix l'entrevista com a tècnica de recerca¹³. Totes les entrevistes s'inicien amb

11 En aquest text m'he centrat únicament en les respostes de la classe treballadora, perfil majoritari a la recerca.

12 Val a dir també que aquelles entrevistes, poques, en les que s'establia una relació difícil entre entrevistat i entrevistadora fins al punt que condicionava el curs de l'entrevista, han sigut eliminades de la mostra i substituïdes per altres.

13 En aquest sentit i amb la intenció de causar la mínima reactivitat possible en l'entrevistat, al País Valencià resulta d'especial delicadesa la llengua emprada. Per aquest motiu, tot i sent el català la llengua principal d'aquesta investigació i també la primera opció que jo mostrava en posar-me en contacte amb els entrevistats, he optat sempre per mantindre la llengua que utilitzava l'entrevistat, per tant he estat barrejant el català i el castellà durant tot el treball de camp. Tanmateix les comarques

una presentació general del projecte així com de l'entrevistadora, i amb la garantia de conservar totalment l'anonimat dels entrevistats en totes les citacions que es pogueren fer de l'entrevista.

L'entrevista es desenvolupava amb una estructura de vuit apartats tractant d'aprehendre la totalitat de la realitat que m'interessa conèixer però que restaven totalment oberts segons com avançava la conversa: relació amb el mercat de treball; experiència personal de la crisi; situació socioeconòmica actual; relacions familiars, d'amistat, participació en la societat civil; ús dels serveis de l'Estat de benestar; gestió del temps; percepció de la incertesa, i per últim, característiques sociodemogràfiques de l'entrevistat.

Les entrevistes han tingut una durada mitjana de seixanta minuts i han sigut totes enregistrades, amb el consentiment previ de la persona entrevistada, i posteriorment transcrites literalment per tal de facilitar al màxim la seua anàlisi així com per poder captar en la seua totalitat el discurs dels entrevistats. L'estudi de les entrevistes l'he plantejat a través de dues vies complementàries ja que considere que d'aquesta manera assolia una major comprensió del sentit dels discursos i, per tant, una anàlisi més completa. D'una banda, una lectura completa, aprofundida i sistematitzada del material recopilat per tal d'arribar a "la comprensió del món tal com la construeix la persona entrevistada" (Brunet, Pastor, i Belzunegui, 2002: 279). D'altra, la codificació sistemàtica en paraules clau que feien referència als temes i dimensions principals. Aquesta codificació de les transcripcions era de gran utilitat per a la categorització i classificació del material (Ritchie, Spencer i O'Connor, 2003; Rubin i Rubin, 1995). L'ús del programa informàtic d'anàlisi de contingut Atlas.ti ha facilitat enormement aquesta tasca i ha contribuït a exprémer tota la informació possible. Es tracta d'una eina tecnològica l'objectiu principal de la qual és facilitar la gestió de la informació recopilada de manera sistemàtica i àgil mitjançant cites, codis i agrupacions de codis (famílies).

Al llarg de tota l'anàlisi he tractat, en la mesura del possible, transcendir dels perfils individuals i de l'anecdòtisme (Silverman, 2005) resseguint aquelles línies que els discursos tenien en comú per tal de poder, malgrat les dificultats inherents a la perspectiva qualitativa, generalitzar els resultats procurant entreveure les relacions causals que hi podien tindre aquestes coincidències, sense deixar de banda aquells trets particulars i individuals amarats de significativitat sociològica.

Tota investigació és el resultat d'una successió d'eleccions, de provatures i correccions, que guien el seu camí. Ací he tractat de resumir la reflexió metodo-

analitzades són un territori majoritàriament catalanoparlant, per tant la gran majoria dels entrevistats opten pel català per fer l'entrevista, com per la seua vida quotidiana.

lògica que ha comportat realitzar una investigació com aquesta que pretén assolir una imatge acurada de les percepcions individuals (i locals) d'un fenomen social (i global) i com aquestes percepcions poden afectar d'alguna manera a la seua gestió quotidiana i de benestar, un fet que pot tindre profundes conseqüències en la seua qualitat vital i la de les generacions posteriors. A continuació sintetitze les principals aportacions del que ha estat el nucli central de l'estudi: les respostes a la incertesa dels treballadors del tèxtil-confecció de les comarques i l'ús en aquestes respostes dels agents proveïdors de benestar. Primer però he de fer esment a les principals fonts d'incertesa, que alhora ho són de certesa.

2. L'EMERGÈNCIA DE NOUS RISCOS SOCIALS

"Notes que la vida està canviant del tot" (Jose)

Mercat, família i estat han experimentant en els darrers anys profundes transformacions que els han modificat profundament i, en conseqüència s'ha modificat els canals que les persones tenen al seu abast per a proveir-se de benestar.

L'augment dels preus del petroli a principis dels 70 fa esclatar una crisi socioeconòmica que no feia més que posar en evidència les inestabilitats del model hegemònic fins aleshores. El diagnòstic triomfant d'aquesta conjuntura fou considerar la crisi com una crisi de l'oferta culpabilitzant al creixement del cost de l'ocupació i de les despeses de l'estat de la situació que es vivia, deslegitimitant les pautes de gestió sociopolítiques de tall keynesianes. Comença a clivellar-se un model social, polític i econòmic que marcà les percepcions i els estils de vida durant tres dècades. Un model de vida basat en l'estabilitat i per tant en la provisió de certes a les persones, almenys a aquelles que acomplien amb el referent hegemònic.

Les transformacions experimentades en el mercat de treball suposen l'abandonament progressiu de la norma social d'ocupació estable, que tenia com a fita essencial assolir la possessió d'un treball que oferira unes mínimes garanties de seguretat i suficiència per al treballador (Prieto, 2002:96). En contraposició s'assumeix la noció de flexibilitat com a eina omnipresent i omnipotent per solucionar els problemes que havien fet esclatar aquesta la crisi. Es tracta d'una nova ortodòxia econòmica que té com a preocupació central obtenir un sistema de protecció flexible per tal d'adaptar-se a les necessitats considerades fluctuants del mercat en la traducció de les quals juga un paper central l'empresari (Recio, 2002).

El trànsit a la "norma de empleo flexibilizada" suposa passar a una ocupació insegura, inestable, amb el temps de treball ordenat segons les necessitats productives i amb la desaparició de la qualificació laboral històrica, fixa i reconeguda a llarg

termini, per una valoració permanent de 'competències' cada vegada més amplies, tècniques, psicològiques i socials. Suposa l'increment de la desigualtat retributiva, un sindicalisme poc present a les empreses, uns drets de protecció socioeconòmica basats en criteris de capitalització i no de repartiment així com la difuminació de l'estreta relació entre cicle vital i cicle laboral (Alonso, 2004a; Prieto, 2002). En definitiva suposa passar a unes condicions de treball i de l'ocupació de major precarietat, doncs un element definitori de la precarietat és la manca de control i autonomia del treballador per a planificar la seua vida a partir d'una activitat laboral que, per les condicions d'ocupació que la defineixen o per les característiques del seu exercici, comporta inseguretat, dependència i vulnerabilitat front al futur i en relació amb l'empresa i el mercat de treball (Cano, 1998:168).

A les comarques de l'Alcoià, el Comtat i la Vall d'Albaida la situació crítica que enceta la liberalització comercial del sector del tèxtil-confecció cau sobre un terreny ja adobat que n'aguditza les conseqüències. El sector del tèxtil-confecció és un sector madur, base durant anys de l'economia del territori analitzat, atomitzat al voltant d'empreses de mida reduïda i caràcter familiar, el que afavoreix la individualització de les relacions laborals. És un sector profundament irregular, cíclic –combinant períodes de frenètica activitat amb altres d'escassetat–, cisellat a colps de crisi, de llargues jornades i baixos salaris, amb una significativa incidència de la informalitat i la sinistralitat laboral (amb episodis funestos com és el cas de la síndrome Ardystil¹⁴).

Per aquest sector la liberalització comercial, més en concret la gestió política i empresarial que s'hi va fer, suposà una important davallada productiva a més a més d'una pèrdua important de llocs de treball. A nivell estatal, entre l'any 2000 i 2008 segons l'*Enquesta de Població Activa* (EPA) s'han perdut al sector 99.600 llocs de treball (*Anuario Estadísticas Laborales*, online: www.mtas.es). Al País Valencià després d'un període d'important creixement situat entre els anys 1996-2000, el sector del tèxtil ha patit una important pèrdua en el nombre d'empreses i de treballadors, CCOO (2005) ho quantificava a l'inici de la liberalització en el tancament de 300 empreses i la pèrdua de 6.000 llocs de treball. Per tant la incidència de la liberalització del sector –i d'altres circumstàncies pròpies juntament amb el cicle econòmic– ha estat indefugible per als seus treballadors, sobretot si tenim en compte l'important ressò del procés en els mitjans de comunicació locals.

14 Aquesta síndrome –que es féu pública en 1992 i que pren el nom de l'empresa contestana on es donà amb major virulència– fou provocada per un mal ús dels productes químics utilitzats en les aerografies d'estampació tèxtil (proporcionats per la multinacional Bayer) en combinació amb unes pessimes condicions laborals. Causà la mort de sis obrers (cinc dones i un home) i més de 50 malalts de fibrosi pulmonar i representa, segons Vogel (1995), una clara exemplificació de la subordinació del benestar de la societat al benefici econòmic, on la precarietat laboral és acceptada de manera totalment normalitzada.

No només el mercat, com a agent de provisió de benestar, canvia però, també ho fa la família. L'hegemonia del model tradicional burgés caracteritzat per una estricta diferenciació jeràrquica entre gèneres i generacions construït sobre els ciments de la diferenciació clara entre l'esfera pública i la privada comença a esvair-se. I amb aquest la certesa de comptar amb els paràmetres culturals clars que el model oferia per a interpretar el món i guiar el comportament. El procés d'individualització que duu implícit –i alimenta– la modernització recent condueix a relacions d'aparellament, i familiars, menys dependents de les normes socials, més privades, construïdes sobre la successiva tria en un creixent ventall d'opcions sobre la base de la satisfacció dels desitjos i expectatives personals (Beck i Beck-Gernsheim, 2001; Giddens 1991, 1995). Avui els individus es veuen forçats a dibuixar les seues pròpies sendes en les relacions personals, el que no està exempt de conflicte. De fet, el risc que emergeix amb força en els darrers anys alimentat pel creixent canvi familiar – impulsat pel canvi en el rol de les dones- és la gestió de la cura en societats com les occidentals amb un envelliment creixent i amb una norma d'ocupació flexible. Es posa de manifest la indefugibilitat de donar-li resposta, tanmateix també l'Estat de benestar està experimentant profundes transformacions.

La resposta hegemònica respecte l'Estat de benestar arran de la crisi del sistema capitalista en la dècada dels 70 fou assenyalar-lo com un dels principals culpables. Els crítics s'ensanyaren en els punts més febles de l'Estat de benestar: feblesa econòmica, formació de sentiment anticompetitiu, burocratització excessiva, perill de desequilibri demogràfic financer (Alonso, 2007:37). Calia doncs un menor grau d'intervenció, i de suport doncs, a la ciutadania, el que significà una menor despesa social, alhora que incorporar maneres de la gestió empresarial privada a l'administració d'allò públic. Unes pràctiques que han conduït a la subordinació de l'Estat de benestar als interessos econòmics, concebuts de manera globalitzada, restablint-se com valors transcendents la responsabilitat individual, la disciplina laboral i el recurs de la família com a fonts de protecció social (Rodríguez Cabrero, 2004:20). A més a més els "Nous Riscos Socials" –sorgits de les friccions entre la vida familiar, les tasques d'atenció i cura, el treball remunerat i la construcció d'una carrera laboral Taylor-Gooby (2004:2-4) - han entrat plenament, encara que amb diferent tempo i obtenint diferents resultats, en les agendes dels països europeus, acumulant-se als riscos clàssics que no han desaparegut. Amb tot els ciments de la concepció de l'Estat de benestar trontollen ja que la seua legitimitat descansa en la capacitat de càlcul i gestió dels riscos vitals dels ciutadans i avui són riscos del tot incontrolables i que generen por, i la por, ens diu Béjar (2007) reemplaça a la confiança, a la solidaritat. Va desaparèixer la concepció de que el destí individual és responsabilitat col·lectiva.

En conclusió, les transformacions que s'estan succeint en els darrers anys en els que han estat identificats com agents proveïdors de benestar –estat, família i mercat- introdueixen el dubte i la inquietud. Els entrevistats ens ho fan palès, la seua desconfiança en el futur, el propi i els dels seus fills, és clara.

“I el futur? Molt incert, molt incert. Sempre penses en positiu, jo almenys sempre pense en positiu de que les coses s'arreglaran, però veus prou, prou a la llarga jo no ho veig molt clar.” Juan Carlos

“I és el que diu el meu fill diu: ‘és que jo em veig en 26 anys, acabe ara la carrera i ni tinc un cotxe ni de segona mà, ni veure ni llogar-me un pis ni puc... per nassos tinc que viure amb els meus pares perquè fins que no trobe una faena no puc’. I sí que veus una època roïna de deveres, fins que no tinguen una espenta.” Lirios

Els treballadors entrevistats han construït el seu *habitus* en una trajectòria històrica i estructuradora que avui dona signes d'esgotament, per tant allò que han donat per descomptat durant anys, heretat generació rere generació, ha de ser modificat, el que els genera inquietud, desassossec, incertesa en definitiva. A continuació expose les principals conclusions al voltant del seu intent per compensar aquestes incerteses.

3. COMPENSAR LA INCERTESA

Davant el desconcert que senten els treballadors entrevistats front la transformació de paràmetres culturals que genera la modernització reflexiva, així com el neguit que majoritàriament els crea la situació crítica que travessa el sector del tèxtil i la confecció la tendència majoritària que he identificat és tractar de compensar qualsevol canvi que es pugui produir en la seua situació vital. En aquesta postura la posició ocupada a l'estructura social per part del col·lectiu analitzat hi juga un paper cabdal: treballadors amb escassa qualificació i un perfil laboral molt precari que dia rere dia es concentren en optimitzar els seus escassos recursos per tal de teixir una trama que els aporte seguretat, certa, benestar en definitiva.

El quadre II resumeix les estratègies de compensació sobre la base de les possibilitats que atorguen els agents de provisió de benestar: mercat (de treball), família i estat de benestar, juntament amb l'esfera relacional. Estratègies que en la vida quotidiana es confonen però que ací per motius analítics he dividit en tres apartats segons l'agent de provisió en què es basen. Estratègies que són acompanyades per valors i actituds que vénen a enfortir aquestes estratègies alhora que cerquen pal·liar els efectes negatius de la incertesa en les seues vides com la rutinització del risc o bé la privatització d'interessos i pràctiques quotidianes¹⁵.

15 Per a major informació consulteu el document complet de la tesi doctoral.

Quadre II. Resum de les estratègies de resposta a la incertesa dels entrevistats.

Estratègies de compensació		
Mercat de treball <ul style="list-style-type: none"> • Centralitat del treball Incrementar la jornada laboral Cercar una nova feina Estratègia formativa Combinar activitats remunerades • Gestió dels recursos econòmics Austeritat vital Racionalitat financera 	Família <ul style="list-style-type: none"> • Gestió econòmica Caixa única Transvasaments monetaris Suport a l'habitatge • Provisió de serveis de proximitat • Manteniment del vincle familiar 	Estat de Benestar <ul style="list-style-type: none"> • Ús estratègic dels recursos de benestar de l'estat Esfera relacional <ul style="list-style-type: none"> • Ús estratègic dels recursos sindicals • Element de lleure i sociabilitat

3.1. L'AMBIVALÈNCIA DEL MERCAT DE TREBALL

Les converses mantingudes amb els treballadors del tèxtil-confecció a les comarques analitzades mostren clarament l'ambivalència del mercat de treball front la certesa. Sobre la feina remunerada pivota el seu temps i també la seua identitat, però és cada vegada menys eficient com a element de certesa, d'atorgar significat al món, no obstant això constitueix l'element bàsic de les estratègies d'assegurament dels entrevistats. És el mercat de treball i els canvis que s'estan generant en el sector en el que treballen la principal font d'incertesa i alhora és el principal lloc on cerquen certes.

L'apartat es divideix en dues parts. En primer lloc faig referència a les decisions que prenen els treballadors entrevistats respecte el seu lloc de feina, en segon lloc respecte els ingressos que reben per aquest lloc de feina i la gestió que en fan d'aquests.

a) Centralitat del treball remunerat

Allargar la jornada laboral, bé a la mateixa feina o bé a una altra diferent és una de les principals opcions que presenten els entrevistats per assolir uns nivells acceptables, segons el seu parer, de seguretat. Una opció que per a Gardiner i Millar (2008: 352) resulta ser una pràctica fonamental en el cas dels treballadors amb ingressos baixos, com són la majoria dels entrevistats, per tal d'evitar entrar en processos de vulnerabilització social i empobriment¹⁶.

L'allargament de la jornada a través de l'acumulació d'hores extraordinàries és un element present tradicionalment al sector analitzat. De fet, es tracta d'una

¹⁶ Les autores assenyalen dues opcions més: compartir despeses amb altres persones essent el més habitual fer-ho a través de vincles formats per la convivència i entre membres de la mateixa família; i a través de les transferències de l'estat. Ambdues seran tractades en els apartats que hi segueixen.

via bàsica d'introducció de la flexibilitat en la gestió de la força de treball per part de l'empresariat, un mode relativament senzill de contraure i descontraure els requeriments de personal en moments d'increment productiu doncs estan lliures de càrregues fiscals (són majoritàriament pagades en negre) alhora que el seu ús és molt poc conflictiu. De fet, aquestes hores afegides a la jornada laboral convencional formen part indestruïble del mode de treball del tèxtil i la confecció a les comarques. Pràcticament tots els entrevistats fan, o han fet, hores extraordinàries habitualment, sent el més freqüent sumar quatre hores a la jornada laboral diària, un total de dotze hores diàries, per tant. Sovint treballen també els caps de setmana i festius.

“*Quin horari fas?* Home doncs dotze hores. El que es fa normalment ací, dotze hores, torn de dia o torn de nit. És aixina.” Nacho

“Quan no tenia els xiquets doncs en feia [d'hores]... Allí se n'han fet barbaritats! Jo he arribat setmanes que em ficava a les sis del matí i acabava a les nou de la nit, eh?” Reme

“*I te les pagaven, o no?* [les hores extraordinàries] Sí, sí, sempre. *En negre?* Sí, sí, clar. Com totes [riu], com tots els llocs.” Pablo

Per als entrevistats, a més a més d'un canal per a demostrar la seua lleialtat a l'empresa i a les seues suposades necessitats productives, suposa un canal per a poder incrementar els ingressos especialment baixos¹⁷ al sector ja siga de manera continuada en el temps o esporàdica. Es deixa així de banda la tradicional reivindicació del moviment obrer de reduir la jornada de treball, front a una crisi on allò més preuat és tindre un lloc de treball i després que aquest permeta la supervivència. En aquest sentit, en moments d'incertesa tindre més ingressos econòmics pot resultar un cert anclatge de seguretat però també un canal de normalitat en termes de consum, per tal de poder arribar a pagar determinats béns de consum durador (habitatge) o bé de consum diari. O simplement perquè sense aquestes hores no poden sobreviure en el dia a dia i eixa consciència els fa més insegurs.

Però en aquesta relació lògica d'idees –més feina, més ingressos– calen unes apreciacions. En primer lloc que a l'empresa on es treballa li siguen rendibles aquestes hores extres, de fet el procés crític que travessa el sector posa en evidència la unilateralitat de la decisió respecte a d'aquesta perllongació horària: quan no són necessàries per a l'empresariat, no es realitzen. Això suposa un doble atac

¹⁷ Les dades referents al cost salarial ens mostren un sector amb sous inferiors a la mitjana. El 2008 el cost salarial ordinari - pagaments salarials de periodicitat mensual - en el tèxtil era de 1.338,93 € i en la confecció de 1.199,67 € mentre que el total dels sectors era de 1.548,32 € i en la indústria de 1.723,07 € (INE, 2009; dades referides al 4t trimestre de l'any de referència).

a la seguretat dels treballadors: d'una banda per la pèrdua de poder adquisitiu; d'altra, posa de manifest la feblesa del sector en el que treballen. En segon lloc, que aquestes hores de més siguen efectivament abonades, el que no ocorre en el cas de les treballadores en situació més precària; treballar més hores no necessàriament equival a major quantitat d'ingressos.

“Sí, sí, podia fer més hores però venia moments que tampoc et compensava. [...] Perquè clar tu vas a destall i les primeres hores rendeixes més, però quan tu dus deu hores fent feina per molt que vulgues córrer, no pots. És diferent que digues bo tu tens la teua nòmina, i és això i ara les hores que faces a part són hores extra, mel. Però si tu vas a destall les dotze hores! Les dues primeres hores rendiràs però les dues últimes no fas res! No per que no vulgues, perquè no pots.” Lirios

Igualment cal assenyalar també que allargar la jornada és possible només en les persones que tenen la cura solucionada, majoritàriament en homes o bé en dones a les quals una altra dona els hi substitueix en la responsabilitat de cura. I en darrer lloc s'ha de tindre present que el seu tarannà informal els perjudica en termes de protecció social.

Una segona línia d'actuació per tal de compensar la incertesa generada per la situació del sector en el que treballen és buscar una altra feina, sovint fora del sector. Però el context, amb una crisi econòmica global, no afavoreix aquesta fita: hi ha menys llocs de treball i les condicions d'entrada i de permanència són pitjors per aquesta mateixa menor demanda. I en molts casos la seua qualificació i, per a molts, la seua edat tampoc els ajuda en un mercat de treball cada vegada més exigent.

“¿Has buscado algún otro trabajo? No ya creo que no porque con la edad que tengo ya... además hoy en día es imposible. Si no tienes... bueno porque yo tengo hasta el graduado escolar sólo, ¿dónde vas a ir?” Alfredo

“Jo no sé fer altra cosa, tampoc. I hui demanen experiència; quan busquen algú busquen algú amb experiència. Això també... en part em para, perquè jo no sé fer altra cosa. Només sé teixir.” Rebeca

D'altra banda, els mitjans per a la cerca de feina que diuen utilitzar es concentren en els contactes personals, sobretot familiars, allunyats dels serveis públics dedicats a la gestió de la desocupació als quals professen una compartida desconfiança. Això comporta una major dificultat per trobar una feina que s'allunye de les condicions de precarietat que tenen al sector. Aquells amb una posició forta en l'estructura social estan millor situats per a aconseguir treballs regulars, fins i tot treballs addicionals que complementen els seus ingressos. No és el cas dels

protagonistes de la recerca que s'han de conformar amb ocupacions esporàdiques, sovint en l'economia informal i mal pagades (Mingione, 2000).

Alguns dels entrevistats han optat per seguir una estratègia formativa que els faça augmentar les seues possibilitats de trobar una bona feina. Es tracta d'una de les estratègies on major esperança dipositen el que els duu a molts a invertir temps, diners i esforç en la formació, tractant d'obtenir un perfil diferent, més cobdiable per al mercat de treball. És el cas de Paco, que està estudiant una llicenciatura per tal de poder tindre més oportunitats d'aconseguir aprovar unes oposicions i eliminar així, pensa, totalment la incertesa procedent del treball remunerat. O també Mónica, amb els seus estudis de costura; o Sara, cursant un cicle formatiu d'auxiliar d'infermeria. No obstant això, la gran majoria es limiten a realitzar cursos organitzats pels sindicats (és el cas del de conductor de camió que han realitzat molts) i que en gran mesura no suposa un canvi important de perfil sinó un trasllat d'un sector poc qualificat a un altre en el que les oportunitats laborals duradores no semblen abundants.

I per últim, i de manera estretament relacionada amb l'anterior, molts tracten de complementar la feina principal al tèxtil amb una altra per tal d'incrementar el nivell d'ingressos alhora que proveir-se d'experiència en un altre sector on poder centrar-se si el tèxtil-confeció finalment els hi fa fallida. Es tracta d'una estratègia ja assenyalada per altres estudis com el de Smith i Macnicol (2001) sobre les estratègies de supervivència dels treballadors al sud de Londres, posant en evidència com els sous baixos i l'escassa seguretat de la feina els legitima a cercar un equilibri entre economia formal, informal –també il·legal– i prestacions estatals per aconseguir un nivell de vida acceptable per a ells i la seua família. En el cas dels treballadors del tèxtil i la confecció és la combinació entre economia formal i informal la més present a les seues estratègies -un “patchwork of activities” (Beck: 2000)-, conjuntament amb el suport de la xarxa familiar i de parentiu com veurem més endavant. Ho podem veure en el cas de Rebeca cosint vestits de festes de Moros i Cristians, o bé de Julia cuinant per a un càtering, o Eduardo i Vicente com a músics de banda.

b) Gestió dels recursos econòmics

Una segona via estratègica referent al mercat, però amb un profund arrelament familiar, és gestionar els recursos cada vegada més escassos. I en aquest cas els meus entrevistats convergeixen en dues línies bàsiques: la imposició d'una constant austeritat vital només sovintejada de petites llicències que no deixen de tindre però una ampla base de planificació així com i la interiorització, sobretot en les dones, d'una racionalitat administrativa ferotge matisada per les circumstàncies

econòmiques específiques de cadascun dels entrevistats (si compten o no amb dobles ingressos, si es troben en un profund procés de reestructuració laboral...).

La vida, ens narren, és una continua successió de despeses, sobretot si tens fills: l'habitatge i els seus serveis, l'alimentació, els tributs...La resposta a aquesta enorme quantitat de despeses amb un poder adquisitiu cada vegada més minse és investir-se d'una rígida austeritat vital i controlar diàriament cada euro sense poder permetre's gairebé ni un caprici, només fent front a allò imprescindible per a la vida d'ells i de les seues famílies. Qualsevol imprevist pot desequilibrar profundament la seua vida quotidiana encara que allò que consideren sobtat siga tan bàsic com anar al dentista, canviar la rentadora o que els fills necessiten classes de repàs. Davant d'aquests imprevistos opten per l'ajornament, per pagar en terminis o, com veurem més endavant, per demanar l'ajut dels parents. En conseqüència introdueixen en el seu dia a dia mesures dirigides a la contenció, o almenys al control, de les despeses evitant deixar res a l'atzar.

“Doncs nosaltres ens hem limitat a gastar menys del que guanyàvem, per a poder ixir.” Antonio

“Jo he sigut una persona que sempre, només he fet dos préstecs en esta vida per als cotxes, els dos cotxes que m'he comprat. He intentat fer el menys possible, no dir 'bo, com m'ho donen que passen els anys'. No, m'ha fet sempre molta por. [...] perquè et quedes sense faena i com pagues? Després puc dir que s'ho enduga el banc però no sóc aixina [riu].” Chelo

Aquest forçat ascetisme els provoca una angoixa profunda. La promesa fordista de poder accedir a un consum estable i a l'accés de béns duradors –que servia per a obtenir una mà d'obra submissa i disciplinada– s'ha esvaït sense a penes arribar a tocar-la. No es pot negar una considerable millora en l'accés al consum i en la qualitat de vida respecte generacions anteriors que tampoc, cal dir-ho, és gaire complicat, tenint en compte la misèria de la que partien, però l'actitud és molt semblant: han de treballar molt i controlar molt la seua vida per a poder assolir un cert nivell de vida. És encara més evident perquè el somni de consum que han interioritzat és més lluent que el de les generacions anteriors i no poder assolir-lo causa major decepció. Estem davant d'una societat bulímica on la inclusió cultural és acompanyada per una sistemàtica exclusió estructural (Young, 2007:32).

“A veces piensas que nos quieren volver a poner igual que antiguamente el trabajador solo a trabajar y no tener derecho a casi nada. Es que vas viendo las cosas y dices la gente dice esto pero es que tiene razón. Te compras cualquier cosa pues una tafarrá de dinero.” Paco

Aquesta societat bulímica se'ls fa evident dia rere dia, sobretot des que la crisi econòmica general es solapà amb la crisi del tèxtil i la confecció. El creixent endeutament de les famílies treballadores assolint maneres burgeses ha suposat no pocs problemes amb l'adveniment de la crisi tèxtil i econòmica en general, herència perversa dels anys de continu creixement econòmic i confiança cega en el progrés (Castel, 1995). Treballadors que compraren segones residències, automòbils, nous habitatges, feren vacances... i mil despeses més que no eren pròpies del seu estrat, de la seua classe, segons les seues mateixes paraules. El control social cau immisericorde sobre aquells que han pretés ser una cosa que no són, que han volgut assumir el nivell de vida de les classes mitjanes i altes que ha esdevingut transversal en la cultura occidental actual.

“Xe, que la gent s'ha trastornat, eh? Cotxe? Un BMW. Xe, però si és un treballador com jo que té un xalet que val 40 milions... com es compra un BMW? És impossible que es pugui mantindre, és impossible. No, després te vas enterant: 'a Fulanet l'han embargat, o a no sé qui està a punt, o ja ha caigut.” Eduardo

Fins ací, de manera sintètica, he assenyalat els principals recursos que tenen per pal·liar la incertesa que els hi genera el mercat de treball fent servir les eines que el mateix mercat de treball els hi proporciona. Són estratègies que tots i cadascun dels treballadors entrevistats presenten com a normals. Els protagonistes de l'estudi pretenen constantment que siga conscient de la seua normalitat, de que no són més, ni sobretot menys, que la resta de persones, que fan el que fan perquè és el que s'ha de fer, ni més ni menys. Que duen una vida normal, tranquil·la, buida de qualsevol sotrac. És la mitificació de la rutina, una rutina amb la qual estan còmodes i volen que continue així.

“Home el primer és el menjar, el primer per a casa, el primer que res és el menjar i després el vestir i la marxa d'una casa normal i corrent perquè tampoc som persones que fem massa coses fora del normal.” Sofia

Aquest esforç per ser com tots és explicable pel temor que manifesten d'eixir-se'n del grup no només per la calidesa i seguretat que suposa formar part d'un col·lectiu, les normes del qual serveixen per explicar-se un món cada vegada menys clar, sinó també perquè saben que tenen més probabilitat de despuntar negativament. Com bé ens assenyala Castel (1995) un imprevist, una mala situació conjuntural, pot comportar passar de la posició de vulnerabilitat en la que es troben els treballadors entrevistats a una situació de major vulnerabilitat social i fins i tot exclusió social, amb tot el que això suposa.

3.2. LA FAMÍLIA, PERENNE FONT DE CERTESES

Tots i cadascun dels entrevistats en aquesta recerca posen de manifest que la xarxa familiar i de parentiu suposa el principal canal de provisió de benestar. Les famílies esdevenen el coixí fonamental per al suport econòmic, per a la provisió de serveis de cura i també per a les relacions de lleure. Saber que es té família és essencial per a tindre certa confiança en el futur i poder assumir els envits del mercat. Tanmateix la seua capacitat d'oferir benestar està en gran part condicionada per la seua situació a l'estructura social, i en aquest cas amb una agudització de la precarietat al mercat de treball, la capacitat per oferir benestar és cada vegada més difícil. En les entrevistes realitzades apareixen dues línies de suport bàsiques: la gestió dels recursos econòmics dels membres de la família per tal d'aconseguir el benefici col·lectiu, que no significa igualitari; i la provisió de serveis en els que destaquen la cura dels dependents. Vegem-ho amb més calma.

a) Gestió econòmica

Una de les estratègies essencials en els entrevistats davant d'un moment crític com el que travessen és la conjunció d'esforços econòmics a l'àmbit familiar: l'administració d'una mateixa caixa on els seus membres aporten -amb la freqüent excepció dels joves¹⁸- els seus guanys al mercat, o procedents de l'Estat de benestar, per a ser administrats de manera comú. I aquesta postura vital designa com a més eficient el fet de tindre un únic administrador, funció que majoritàriament assumeix la dona. Aquesta major -o única- responsabilitat de les dones en la gestió del pressupost familiar és evident en els entrevistats d'edat més avançada però també en els més joves tot i que de manera més difusa. La funció d'administració fèrria i eficient de la llar és una de les funcions claus de la construcció social tradicional del rol femení com a mestressa de la llar on les dones han de combinar una actitud dolça i afectuosa amb la capacitat de controlar de manera estricta l'economia familiar. Es tracta d'un funcionament generalitzat en les famílies dels entrevistats fins i tot en aquells que no són parella sinó que comparteixen residència amb algun altre membre de la seua família que entenen aquesta gestió comuna com més eficaç i negocien una manera de fer-ho.

“Ahí posem les tres al pou i d'ahí agarrem. Jo pràcticament no done diners però si hi ha que pagar el Mercadona i tot... anem tots a una.” María

“*Quants diners entren en ta casa?* Home els 1.000 que estic guanyant, jo la meua dona el que puga guanyar perquè ella no fa una jornada sencera, ella

¹⁸ En el cas dels joves s'estableixen altres acords segons l'edat i la seua relació amb el mercat de treball.

va tres dies a treballar dues hores al dia, i el que cus... a lo millor posa-li 700 més els 1.000 del xiquillo... doncs 2.000 i pico llargs.” Pepe

La família funciona, o se li reclama que funcione, com un element privat de redistribució de la riquesa davant d’un mercat amb sous baixos i amb un Estat de benestar especialment minse (Recio, 2001:40). A la llar es gestionen diversos ingressos laborals i prestacionals que aporten benestar als seus membres malgrat que el nivell econòmic considerat individualment siga molt baix (Ramos, 2006). Com s’ha demostrat, aquesta gestió comuna dels ingressos contribueix a evitar la pobresa en situacions de severes mancances materials (Gardiner i Millar, 2006). Una estratègia en la que l’actitud d’austeritat vital de la qual parlàvem en l’anterior apartat hi juga un paper cabdal.

Respecte l’extensió del suport més enllà de la llar, apareix la qüestió dels constants transvasaments de recursos, monetaris o no, entre membres de la família, especialment en cas d’imprevistos, un dels elements que més atemoreix als entrevistats perquè poden fer trontollar la seua economia. Mai deixen de ser petites, molt petites, quantitats, però el fluxe és constant per tal d’anar cobrint els forats que la vida quotidiana. Aquest transvasament monetari pot arribar a ser tan intens que malgrat no conviure la caixa és de facto igualment comuna. Pares i fills confonen les seues economies en aquests casos. Un suport, això sí, que es produeix quasi exclusivament, com assenyala Meil (2007) al seu estudi sobre la solidaritat familiar, per via de filiació i en forma de cascada, és a dir, de pares a fills, encara que representen un esforç notable, com bé ens diu Sofia: “s’apretarem un poquet més que tampoc passa res, total és una cosa que se fa per un fill”.

Aquests transvasaments monetaris són més grans i estan més concentrats en iniciar la formació d’una llar pròpia, canalitzats en gran mesura a través de l’adquisició de l’habitatge que apareix com un element essencial en l’economia dels treballadors entrevistats. Molts d’ells han rebut suport, sota les més diverses formes, per a poder adquirir un habitatge, fent també patent la transcendència d’aquests ajuts en la seua qualitat de vida. Aquestes contribucions són per a Leal (2004) un element integrador cabdal equiparable a tindre estudis superiors, i així ho fan explícit els meus entrevistats. Un col·lectiu on els estudis superiors són escassos el suport a través de l’habitatge representa un element fonamental i plenament normalitzat en les estratègies familiars d’assegurament.

“La casa ja la teniu pagada? Me la va comprar mon pare per no voler estudiar. Al meu germà li va pagar la carrera i a mi em va comprar la casa, perquè jo treballava.” Carmina

“També els ho he dit a ells [als fills]: ‘no és retraure-vos res, ni vull que ens doneu res. Només vull que penseu que no us puc fer res ni comprar-vos un pis ni... Crec que la millor herència és els estudis que us he donat perquè més tampoc puc donar-vos’. I ells ho veuen.” Lirios

En definitiva, compartir els ingressos totalment o parcial, deixar diners en situacions de dificultat o davant els imprevistos, contribuir en l’adquisició d’un habitatge amb el qual formar una família pròpia... és molt i freqüent el suport econòmic que es proveeixen entre membres d’una mateixa família, sempre amb la dona com a principal element de connexió i, també, de narració.

b) Provisió de serveis

Estretament relacionada amb les qüestions econòmiques es troba la provisió de serveis que les famílies, les dones, assumeixen principalment a totes les societats occidentals. En el cas de les comarques, part del règim de benestar sudeuropeu, aquesta assumpció ocupa un lloc central. I deia que està estretament relacionat amb les estratègies familiars de caràcter econòmic perquè el fet que siguen les dones de la família les que carreguen amb aquest pes suposa un alleugeriment per a la seua economia davant d’un Estat de benestar mínim i uns serveis de mercat escassos i cars que difícilment es podrien mantindre de manera continuada, sobretot en el cas de famílies treballadores.

La presència de la família com a curadora ha sigut constant en el transcurs de les meues converses amb els treballadors del tèxtil-confecció. La cura, en definitiva, travessa la realitat quotidiana de les treballadores adultes entrevistades i per tant també l’estructuració del seu temps –emmarcada entre un treball remunerat cada vegada més flexible i una cura que difícilment pot deixar de ser rígida doncs respon a necessitats rígides–, les expectatives de futur i per descomptat la seua visió del món.

“El año pasado [la seua sogra] tuvo un recaída fuerte, fuerte, y estuve a punto de traérmela a mi casa, porque mi cuñada está enferma y no la puede cuidar. Entonces claro, estuve a punto de traérmela si hubiera estado peor. Me hubiera tenido que dejar de trabajar. [...] Claro, es que esto está a la vuelta de la esquina, son 80 años, lo que tiene...eso tarde o temprano... [...] Hace menos trastorno que ella venga a mi casa que yo me vaya a la suya, es la única cosa que podría hacer. Y yo dejarme de trabajar y con su pensión cubrir los gastos que yo tendría, claro es lo único. No se puede hacer más.” Mónica

Però a més a més aquesta provisió de serveis és una plataforma de benestar i de seguretat de molts: per als vells dels que tenen cura les dones de mitjana edat

que he entrevistat, per a les parelles amb xiquets petits que les àvies atenen, per als treballadors que saben que la família en tindrà cura si estan malalts o necessiten alguna cosa. La incertesa que podria generar el procés d'individualització, i amb ell la possible desaparició o afebliment de la solidaritat familiar, la patent solidesa d'aquests vincles sembla, almenys de moment, esvair aquest dubte. Malgrat el nou rol que la dona està assumint en l'esfera pública aquesta és encara la figura central de les relacions d'atenció entre membres de la mateixa família, especialment en relacions de filiació. Aquesta constant presència de la família en la cura i atenció a les necessitats dels seus membres enforteix els seus vincles i aporten una major sensació de seguretat.

c) Manteniment dels vincles familiars

La sociabilitat de tots i cadascun dels treballadors entrevistats descansa en la família, entesa de manera més o menys extensa. El mateix fet de constituir la font essencial de serveis, molts d'ells d'una quotidianitat indefugible, aferma eixos vincles, per tant és més habitual trobar major relació en famílies amb fills petits o gent gran al seu càrrec, que no amb parelles sense fills o persones solteres.

“Si ens vegem? Ens vegem de normal tots els dies. En casa ma mare a dinar, el meu germà també ve. [...] Amb la família de la meua dona el cap de setmana. Ella va tots els dies més o menys a casa sa mare a veure a son pare com està.” Vicente

“Nosaltres tenim molta vinculació, per necessitat.” Olga

Les celebracions, els festius, les vacances... són un element essencial per a solidificar els vincles. Però no calen excuses per a veure's, l'hàbit forma part de les relacions entre pares i fills, també germans. Aquestes relacions tan properes són afavorides per la reduïda mida de les poblacions i per tant per la proximitat geogràfica. Es tracta d'una estratègia espacial complementària sobretot en mares treballadores de nivell socioeconòmic baix (Tobio, 2005). Aquests vincles, a més a més, són bàsicament nodrits per dones i en conseqüència les relacions entre parents de la línia de filiació femenina són més denses. Només amb escoltar-les parlar s'evidencia aquesta densitat, a diferència que amb els homes. Les dones són les principals protagonistes del fluxe de serveis però també de mantindre les relacions entre els membres de la família.

Aquesta sociabilitat constant dóna pas en la gran majoria d'ocasions a una confiança total entre els membres de la família i a considerar la família com l'element cabdal en la construcció de la seua sensació de seguretat i certa. De fet un element bàsic per als entrevistats en les relacions familiars és el suport emocional.

Precisament aquest element dificulta les negociacions entre els membres de les famílies per aclarir els termes de la provisió de serveis, dels transvasaments monetaris, etc. Són pocs els conflictes familiars que expliquen els entrevistats, encara que existeixen, i si els han tingut, com que la família és la família i la resta “postissos”, com bé ens diu Carmina, acaben obviant-se les diferències:

“Això passa en tots els llocs, i bregues a totes les famílies. I a voltes tens que posar-te una bena i dir: ‘Com si no haguera passat.’” Carmina

La família és l'única resposta dels entrevistats en preguntar qui els ajudaria sense dubte en cas de necessitar-ho. La família suposa per als entrevistats un continu recurs econòmic i de cura, un bàlsam per als seus problemes emocionals i el seu cau de sociabilitat. Ho és tot i políticament s'ha fomentat que així siga. Són poques les esclertes per les que s'introdueix el dubte en tindre a la família com a sòlid recurs de certesa en un món que sacseja fortament les seues referències de sentit. Sobretot des que entraren en escena els nous competidors asiàtics. Tanmateix aquestes esclertes hi són i afecten punyentment a aquells col·lectius pitjor posicionats a l'estructura social i per tant amb menys recursos per a respondre al risc.

3.3. EL PARADOXAL ÚS ESTRATÈGIC D'UN ESTAT DE BENESTAR ABSENT

En darrer lloc hem de parlar de l'Estat de benestar, un agent essencial en les complexes dinàmiques que sustenten la provisió i canalització de benestar a la ciutadania amb diferent pes segons el regim de benestar que s'hi configure, en el nostre cas juga un paper complex, subsidiari de les sòlides xarxes que formen la família i el parentiu.

Les entrevistes realitzades deixen en evidència l'absència de l'Estat de benestar en l'imaginari dels treballadors a través de dues línies que formen part de la mateixa raó: el desconeixement de la institució i la desconfiança en el seu funcionament. Paradoxalment aquesta línia discursiva que trobem a les converses mantingudes es solapa amb un ús estratègic, a vegades fraudulent –i això sovint respon a la seua fragilitat estructural-, dels serveis de l'estat per a assolir uns mínims nivells de benestar, sempre en combinació amb d'altres fonts.

Com deia, l'element central que apareix en parlar amb els entrevistats sobre l'Estat de benestar i els seus serveis és l'elevat grau de desconeixement que existeix al voltant d'aquest. Aquest desconeixement està clarament vinculat a la percepció generalitzada de la necessitat com un estat greu de mancança del que cal fugir, conseqüentment els serveis de l'Estat de benestar són únicament per a aquells que

es troben en un estat visible i comprovable de necessitat. I els entrevistats, segons manifesten, no els necessiten. El tarannà assistencialitzador que han experimentat aquests serveis al País Valencià especialment durant els darrers anys (Azagra i Romero, 2007; Belis i Moreno, 2002; Felipe, 2007, 2008), així com la feblesa heretada del règim franquista, provoquen entre els entrevistats el temor a ser considerats objecte de mesures de protecció social, necessitats d'ajut. Consideren que han d'enfrontar-se individualment a les decisions que prenen al llarg de la seua vida. El treball i l'esforç diari és la base de la seua qualitat de vida, no tenen per què rebre cap altra mena de suport.

“Mis problemas cotidianos me los resuelvo yo, en mi casa. Nadie te puede ayudar en eso. Y pienso que tampoco nadie está dispuesto a ayudarte, cada uno tiene sus problemas, a no ser que sea un amigo, o que sea un pariente. [...] si tengo que pagar la luz, la tengo que pagar yo.” Paco

Aquesta desconfiança l'evidencien també Flaquer i Escobedo (2009) en el seu estudi sobre el treball informal a l'Estat espanyol. El clientelisme, ens diuen, juntament amb l'evasió fiscal i l'economia submergida mostra que els ciutadans espanyols prefereixen confiar el seu benestar i la cura i atenció dels seus dependents a les xarxes familiars o, en el cas que no siga possible, a xarxes de suport de caràcter informal, incrementant-se així el desafecte respecte l'Administració pública i les seues polítiques. A les entrevistes es constata la consideració de l'estat com un ens totalment ineficient, que no assumeix les veritables necessitats de la gent, amb normes incomprensibles i injustes. Precisament en una vida cada vegada més incerta i mutable, els criteris d'accés al sistema de benestar són rígids i, sovint, difícils d'entendre a més de no oferir cobertura real a les necessitats dels potencials usuaris. Es construeixen polítiques precàries per a temps precaris (Alonso, 2007) que empitjoren encara més la seua qualitat de vida, com ens mostren profusament els entrevistats:

“Perquè ara per exemple jo este mes i mig que no cobraré de l'atur [...] a mi què més em dona que d'ací mes i mig me'l donen? [...]. Si jo acabe hui cobrar-lo ja. Mes i mig, i jo què?” Olga

L'altra via de desconfiança que trobem a les entrevistes és la corrupció que perceben en el repartiment d'aquests serveis. Pensen que estan injustament repartits, que són clarament connivents amb els interessos d'uns pocs. Unes pràctiques corruptes que són clarament visibles amb l'ús interessat de l'Administració Pública per part dels empresaris, el que minva més encara la confiança que pugen tindre en l'estat.

“A veces dan ayudas a los que no tienen que darlas, y a veces la gente que realmente lo necesita quizás no lo pide. Hay gente que se dedica nada más que a vivir que de pedir, piden ayudas y se las dan y gente que realmente las necesita y no pide.” Mónica

A més a més de l'escassa freqüència en la recepció de les prestacions entre els entrevistats, sovint l'ús que fan d'aquestes prestacions no és per al que han sigut concebudes. El més habitual entre els entrevistats és la combinació de la feina remunerada amb la prestació per desocupació que contribueix a aportar-li's un mínim de seguretat, encara que sovint aquesta combinació ve forçada per les precàries condicions laborals que hi tenen:

“A l'atur he estat la temporada que estava criant als meus fills. A lo millor em feien un contracte de sis mesos o set mesos després m'enviaven a l'atur, tornava...” Julia

“Sí, jo ara estic cobrant de l'atur. Com estic quinze dies ahí, fins que no em facen el contracte no vaig a tallar-lo per que si no...” Reyes

Cal dirigir també la mirada analítica en les altres xarxes de suport amb les quals poden comptar els treballadors entrevistats: les associacions i les xarxes d'amistat i veïnatge, el que he anomenat seguint a Adelantado, Noguera i Rambla (2000) esfera relacional, que els autors divideixen en la subesfera associativa i en la subesfera comunitària. En aquest sentit, i malgrat considerar-se una societat amb una sociabilitat important, aquestes xarxes són gairebé inexistentes en els discursos dels entrevistats més enllà del tarannà lúdic que hi tenen la majoria d'elles, lluny per tant de l'obligació moral que s'infereix de les relacions de solidaritat familiar que actuen efectivament com una xarxa de proveïment de benestar.

El món associatiu està molt poc present a la vida dels treballadors de les comarques, en gran part a causa de la centralitat en les seues vides del temps dedicat al treball remunerat que en el cas de les dones es superposa amb el temps de cura dificultant, l'establiment de relacions socials més enllà dels vincles amb la família més propera. Les xarxes de participació són considerades com un luxe en termes temporals.

En aquesta esfera els sindicats adquireixen una rellevància significativa, no debades el treball remunerat és central tant en els interessos d'aquesta recerca com en la vida dels treballadors analitzats. Tanmateix aquestes organitzacions juguen un paper menor en el filtratge dels riscos quotidians. Malgrat que molts han sigut, i són, delegats i per tant estan implicats en el moviment obrer, la confiança en l'efectivitat d'aquestes organitzacions és molt reduïda. La petita mida de les empreses del sector a

les comarques, i la inclusió de mesures de flexibilitat en la gestió de la força de treball que ha fragmentat la força de treball juntament amb l'efecte acumulatiu de les crisis en la percepció de la inseguretat del lloc de feina i l'empresarització de les relacions laborals, s'intueixen com les causes de l'escassa confiança que mostren aquests treballadors en els sindicats com a valedors dels seus drets. (Martín Artiles, 1995). En conseqüència són escasses estratègies col·lectives en pro d'un major benestar col·lectiu, però existeixen. És el cas de l'empresa de Pepe, on els treballadors de la mateixa secció han arribat a un acord per a cobrir-se uns i altres per aconseguir lliurar dos caps de setmana al mes. També trobem joves com Mario o Sara que entren en organitzacions obreres convençuts de poder solucionar els problemes col·lectius dels treballadors.

A més a més d'aquestes millores col·lectives moltes vegades invisibles per als entrevistats, els sindicats prenen cos en les estratègies dels treballadors en forma d'assessorament o de suport jurídic i burocràtic en moments crítics per a la seua posició laboral, a vegades sense comptar amb una prèvia afiliació, el que comporta, no ho hem d'obviar, una minva del poder de negociació sindical (Bilbao, 1993), afeblint-los i en conseqüència alimentant la sensació d'inoperància que tenen els treballadors respecte els seus organismes de representació. És un cercle profundament pernicios per als seus interessos però que minimitza la sensació d'incertesa individual dels treballadors, almenys en moments puntuals.

Per últim cal fer esment de la total absència de les xarxes comunitàries de suport en els discursos dels entrevistats. La comunitat d'iguals no apareix enlloc, més que en les xarxes d'amistat per a objectius lúdics exclusivament, i ho fa amb una presència molt lleugera i sempre lligada al suport emocional o bé a altres tipus de suport en termes de cura –gairebé mai en termes econòmics– però per un curt espai de temps. Però els amics no els proporcionen certeses, ni confiances absolutes, com sí que fa la família. Els amics, ens diuen, són per a divertir-se. No podem però deixar de banda la capacitat de benestar que genera aquest divertiment, malgrat que ells no ho presenten d'aquesta manera.

4. CONCLUSIONS

Els protagonistes d'aquesta recerca són els treballadors del tèxtil i la confecció a les comarques de l'Alcoià, Comtat i Vall d'Albaida. He volgut centrar la meua mirada en un punt generalment obviat quan es parla de les conseqüències de la crisi que passa aquest sector arran de la liberalització mundial del comerç dels seus productes: la percepció d'inseguretat per part dels treballadors. Per extensió, he pretès acostar-me al procés de construcció de certeses, entenent aquest procés com una part inherent de la percepció de benestar, doncs suposa per als individus tindre a les

seues mans les regnes del present i del futur. He volgut esbrinar quin és l'ús que els treballadors analitzats fan dels recursos que els proporcionen els principals canals de provisió de benestar, també en transformació: família, estat, mercat, principalment, incloent-hi l'esfera relacional. Un ús clarament condicionat per la posició que ocupen a l'estructura social i, en conseqüència, per l'*habitus* que s'hi genera i que ofereix les maneres possibles i legítimes per a filtrar i gestionar els riscos quotidians.

Els processos econòmics, socials, culturals que genera i arrossega el procés de modernització reflexiva, més en concret la construcció de la Societat del Risc amb la individualització i l'erosió profunda dels esquemes de significat de la Primera Modernitat ha constituït la plataforma des d'on observar la gestió dels riscos socials en el règim de benestar sudeuropeu. M'interessava l'estudi d'aquest règim de benestar precisament perquè la seua idiosincràsia recau en la confiança absoluta en la família, en la capacitat de mobilització de recursos materials i immaterials pels seus membres, i en el sacrifici i abnegació que moltes vegades duu aparellada la cura dels dependents, trets que no conflueixen, almenys d'una manera senzilla, amb els fonaments culturals que suposa aquesta Societat del Risc. Endemés aquesta plataforma, en principi d'una gran abstracció, m'ha servit per a analitzar un col·lectiu i una situació de gran concreció: els canvis que s'han produït al sector del tèxtil i la confecció arran de la liberalització dels mercats comercials i com han afectat als seus treballadors, un col·lectiu majoritàriament allunyat de les característiques dels individus que encapçalen el procés de modernització reflexiva segons els seus principals defensors.

La liberalització internacional del comerç dels productes tèxtils arran de l'entrada en vigor de l'*Agreement on Textiles and Clothing* de l'Organització Mundial del Comerç el primer de gener de 2005 suposa el punt de partida d'aquesta investigació. Aquest acord, signat deu anys abans, contemplava una progressiva desaparició de les mesures proteccionistes que han caracteritzat el sector als països desenvolupats i que esmorteïa els efectes de la producció de tercers països que a partir del 2005 –encara que una part de les quotes proteccionistes es perllonguen durant un temps més, fins 2008, davant del volum de productes procedents de països en desenvolupament que arriben als mercats dels països centrals– podran ser lliures en la circulació. Aquest fet genera complicacions greus en el sector a nivell estatal i comarcal: increment de les importacions i detriment de les exportacions, tancament d'empreses i petits tallers, descens del nombre de treballadors... són alguns dels efectes que sobrevenen ja abans de l'entrada en vigor de l'acord liberalitzador.

La percepció diferenciada de la incertesa, que el procés de liberalització del sector tèxtil-confecció ha amplificat, marca clarament la diferent resposta que els

treballadors hi donen. La pràctica totalitat dels treballadors entrevistats despleguen un ventall, no massa ampli donats els seus escassos recursos, de tècniques per minimitzar la incertesa que els genera en el moment de ser entrevistats el canvi profund en els paràmetres del mercat de treball però també de la família i l'Estat de benestar. Aquestes estratègies que he anomenat de compensació, cerquen elements que atorguen, si no certeses, sí una mínima seguretat per a poder tindre el miratge que poden planificar i per tant controlar la seua vida quotidiana. Es tracta d'estratègies adaptatives a una situació no decidida per ells, el que evidencia la seua posició de dominats. Aquestes respostes són d'una enorme heterogeneïtat però es basen en un comportament estratègic en la compensació a través del recolzament en els elements que s'han vingut classificant com a agents de provisió de benestar: estat, família i mercat, a més a més de l'esfera relacional. Hem de tindre present que aquest suport és vestit amb un conjunt de pràctiques socials que responen a uns valors tradicionalment de classe treballadora en què hi juga un paper important la rutinització del risc i la privatització extrema dels seus interessos i activitats. Front a la inquietud que els genera tindre menys elements de descodificació de la situació que travessen es centren en allò que creuen entendre i dominar: la seua vida privada. Una postura que els afebleix encara més.

Les converses mantingudes amb els treballadors posen de manifest l'ambivalència del treball remunerat respecte la seguretat. Per una banda és el principal generador d'inquietud, sobretot en un moment com el que travessa el sector que analitze. Però no només per aquesta complicada situació sinó també per la deriva que ha pres en les darreres dècades el món del treball amb una profunda precarització, que ve a empitjorar la pèssima situació que tradicionalment han experimentat els treballadors del sector. Però d'altra banda, és també una via essencial per a assolir nivells mínims de seguretat i estabilitat, i per tant minvar la incertesa que genera el mateix treball. Per als entrevistats el fet de tindre feina és ja un privilegi, no importen doncs les condicions de la mateixa. Tanmateix aquestes condicions són precisament les que generen sensació d'inseguretat.

Així hem vist com una gran part de les forces dels entrevistats es concentren en assolir un major grau de seguretat a través del mercat. La primera opció que transiten és treballar durant més hores, a vegades amb la combinació de diverses activitats remunerades, per a incrementar el seu poder adquisitiu i alhora tindre una alternativa laboral en el cas de que el sector faça fallida. No obstant, la seua escassa qualificació laboral i formativa, en termes generals, minva molt aquesta possibilitat, doncs les feines que combinen resulten ser especialment precàries. Una altra estratègia per reduir el desassossec és cercar aquesta esmentada alternativa laboral a través d'assolir una nova formació més encarada a adaptar-se a un

mercat de treball que avui els està expulsant. Estratègies que vénen a esmenar en certa mesura la precoç eixida del sistema escolar tan comuna entre els entrevistats.

D'altra banda els ingressos que s'obtenen en el mercat de treball –insuficients segons els estàndards de la comunitat de referència– són administrats fèrrriament, generalment per la dona de la família, sense deixar a penes lloc als capricis. I quan aquests capricis es permeten –és el cas d'eixir a festes o d'anar de vacances a l'estiu– és perquè ha hagut una prèvia i minuciosa planificació amb l'estalvi com a eix. L'austeritat vital procura una precària xarxa de seguretat per als entrevistats en vies d'evitar qualsevol imprevist que els poguera causar un ensurt molt greu. Es tracta d'incorporar la previsibilitat i el control de manera limitada, com limitat és el seu poder, en un món cada vegada menys previsible.

Precisament en aquesta administració rígida dels ingressos hi té un paper destacat la família. Les relacions familiars, sobretot per línia filiativa, proveeixen de serveis als seus membres, i un lloc destacat ocupa el suport econòmic. En aquest sentit la gestió centralitzada dels ingressos familiars és un element recurrent a les famílies dels entrevistats. Els membres de la família aporten a una caixa única els seus ingressos –procedents del mercat, formal o informal, i de l'estat– i és generalment la dona la que els administra imbuïda per l'actitud d'austeritat esmentada. Aquesta estratègia és bàsica per aconseguir fugir de situacions de pobresa però també per a optimitzar els recursos i poder assolir una major capacitat de consum segons la qual valoren el seu nivell de vida. El pas del temps l'ha variada lleugerament, mantenint però el mateix contingut: proveir de suport econòmic als membres de la xarxa familiar.

La família és una ajuda essencial en el moment de creació de noves famílies, tant a través de l'adquisició d'un habitatge com amb la cura dels més petits. De fet, les xarxes familiars són el lloc on s'assenten els serveis d'atenció –de petits i grans– que permeten a moltes dones estar presents al mercat de treball, i amb això millorar la qualitat de vida de la llar. Però també la família contribueix de manera decisiva en la cerca de feina o en el simple intercanvi d'informació necessària per a qüestions quotidianes, i sobretot en el suport emocional. I en aquest establiment de les xarxes contribueix decisivament l'hàbitat, doncs les seues reduïdes dimensions a les comarques analitzades permeten unes relacions més continuades, més basades en les rutines, més sòlides. Les relacions de solidaritat intrafamiliar són un element clau en l'assoliment de benestar i de certesa de les persones entrevistades, no debades, conscients com són de la seua importància, els treballadors fomenten la seua solidesa mitjançant la sociabilitat.

Per últim cal fer esment de l'Estat de benestar i altres xarxes de suport com a plataforma de construcció d'estratègies d'assegurament. En aquest cas l'ús de l'Estat

de benestar i dels serveis que poden oferir els diferents agents de l'esfera relacional és molt limitat. La combinació de mercat i família com a central en l'esmoreïment de la incertesa de la vida quotidiana resulta molt simptomàtica de la incapacitat del nostre Estat de benestar en el filtratge del risc vital. La desconfiança en que puguin ser ajudats suposa un obstacle molt gran per a que es tinga com un element de minva d'incertesa. Endemés ens trobem amb un element molt important per a entendre la concepció que tenen els entrevistats respecte el seu benestar i el mode en com assolir-lo, i és l'interés de no mostrar-se com a necessitats, de presentar-se com a persones que mai han necessitat ajuda. El procés de deslegitimació patit per l'Estat de benestar en els darrers anys des de postures neoliberals juga un paper essencial en aquesta postura.

Tot i així ens trobem de nou amb la contradicció: malgrat que existeix molt poca incidència en la vida dels treballadors entrevistats de les prestacions – almenys de manera directa i apreciable per a ells, perquè també és cert que obvien el fet de la sanitat i educació públiques, l'ús que fan tant dels serveis de l'estat (de la prestació per desocupació especialment) en moments de dificultats a l'empresa per ells és una via per apaivagar el risc que les institucions, en aquest cas el mercat els hi transmeten. També hem de comptar amb la tranquil·litat, fictícia i a curt termini, que els hi proporciona l'ús fraudulent d'algunes de les seues prestacions, especialment la prestació per desocupació, un element recurrent en les estratègies d'assegurament privades dels treballadors (sovint dirigits pels empresaris).

En conclusió, no considere la incertesa com un tret totalment nou a les trajectòries dels treballadors del sector. La inseguretat i la precarietat acompanyen a la gran majoria de trajectòries formatives, professionals i, en definitiva, vitals dels entrevistats en aquesta recerca. Tot i no ser un tret nou en la vida de la classe treballadora de les comarques, la incertesa actual adquireix perfils novedosos que la fan encara més punyent; es constata amb facilitat per part dels treballadors entrevistats la fi d'una manera d'entendre el món i de gestionar la seua vida quotidiana. Davant d'aquesta situació no tenen poder per a decidir. És el gran parany que he vist reflexat en la realització d'aquesta investigació. Malgrat que la cultura hegemònica ens fa creure que tenim un ampli ventall de possibilitats per a guiar la nostra vida, aquest espectre de possibilitats depén del lloc que s'ocupe a l'estructura social i en el cas dels treballadors protagonistes d'aquesta recerca és molt limitat. Els agents de provisió de benestar els hi proporciona un limitat ventall d'eines amb les quals jugar a un joc on ni en les regles, ni tan sols en la mateixa decisió de participar han intervingut. La incertesa per a d'ells, sens dubte, és sinònim de malestar.

BIBLIOGRAFIA

- ADAMS, J. (1995) *Risk*. London: UCL Press.
- ADELANTADO, J; NOGUERA, J.A.; RAMBLA, X. (2000) "El marco de análisis: las relaciones complejas entre estructura social y políticas sociales" a Adelantado, J. (coord.) *Cambios en el Estado del Bienestar. Políticas sociales y desigualdades en España*. Barcelona: Icaria. pp. 23-62.
- ALONSO, L.E. (2004a) "La sociedad del trabajo: debates actuales. Materiales inestables para lanzar la discusión" *Revista Española de Investigaciones Sociológicas-REIS*, 107/04. pp. 21-48.
- (2007) *La crisis de la ciudadanía laboral*. Barcelona: Anthropos.
- AZAGRA, J.; ROMERO, J. (2007) *País complex. Canvi social i polítiques públiques en la societat valenciana, 1977-2006*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- BILBAO, A. (1993) *Obreros y ciudadanos. La desestructuración de la clase obrera*. Madrid: Ed. Trotta.
- BLOSSFELD, H.; BUCHHOLZ, S.; HOFACKER, D. (eds.) (2006) *Globalization, uncertainty and late careers in society*. London, New York: Routledge.
- BLOSSFELD, H.; HOFMEISTER, H. (eds.) (2008) *Globalization, uncertainty and women's careers: an international comparison*. Cheltenham: Edward Elgar.
- BLOSSFELD, H.P.; KLIJZING, E.; MILLS, M.; KURZ, K. (eds.) (2005) *Globalization, Uncertainty and Youth in Society*. London, New York: Routledge.
- BLOSSFELD, H; MILLS, M; BERNARDI, F. (eds.) (2008) *Globalization, uncertainty, and men's careers: an international comparison*. Cheltenham: Edward Elgar.
- BECK, U. (1998) *La sociedad del riesgo. Hacia una nueva modernidad*. Barcelona: Paidós.
- (2000) *Un nuevo mundo feliz. La precariedad del trabajo en la era de la globalización*. Barcelona: Paidós
- (2002) *La sociedad del riesgo global*. Madrid: Siglo XXI.
- BECK, U.; BECK-GERNSHEIM, E. (2001) *El normal caos del amor. Las nuevas formas de la relación amorosa*. Barcelona: Paidós.
- BECK-GERNSHEIM, E. (2003) *La reinención de la familia. En busca de nuevas formas de convivencia*. Barcelona: Paidós.
- BÉJAR, H. (2007) *Identidades inciertas: Zygmunt Bauman*. Barcelona: Herder.
- BELIS, V.; MORENO, A. (2002) "Evolución del sistema de servicios sociales en la Comunidad Valenciana" a *Arxius de Ciències Socials*, 7. pp.9-24.
- BERICAT, E. (1998) *La integración de los métodos cuantitativo y cualitativo en la investigación social. Significado y medida*. Barcelona: Ariel.
- BOURDIEU, P.; WACQUANT, L. (1994) *Per a una sociologia reflexiva*. Barcelona: Herder.
- BOURDIEU, P.(dir) (2003) *Las estructuras sociales de la economía*. Barcelona: Anagrama.
- BOURDIEU, P.; CHAMBOREDON, J.C.; PASSERON, J.C. (2001) *El oficio del sociólogo*. Madrid: SXXI.
- BREEN, R. (1997) "Risk, Recommodification and Stratification". *Sociology*, vol 31 (3). pp.473-489.
- BRUNET, I.; PASTOR, I.; BELZUNEGUI, A. (2002) *Tècniques d'investigació social. Foments epistemològics i metodològics*. Barcelona: Pòrtic.
- CANO, E. (1998) "La investigación sobre la precariedad laboral al País Valencià" *Arxius de Ciències Socials*, 2. pp.167-178
- CARRASQUER, P.; TORNS, T. (2007) "Cultura de la precariedad: conceptualización, pautas y

- dimensiones. Una aproximación desde la perspectiva de género” *Sociedad y Utopía. Revista de Ciencias Sociales*, 29. pp. 139-156.
- COMISSIONS OBRERES-CCOO (2005) *Orientación profesional dirigida a trabajadores y trabajadoras en activo en los sectores del textil y la confección del ATLAS. Análisis socioeconómico del sector textil en el País Valenciano* http://www.forempv.ccoo.es/proyectos/atlas/seccion.asp?p=seccion_v&id=180.
- CASTEL, R. (1995) *Les métamorphoses de la question sociale. Une chronique du salariat*. París:Fayard.
- DOUGLAS, M. (1992) *Risk and Blame. Essays in cultural theory*. London, New York: Routledge.
- DOUGLAS, M.; WILDAVSKY, A. (1983) *Risk and Culture. An Essay on the Selection of Technological and Environmental Dangers*. Berkeley: University of California Press.
- ELLIOT, A. (2002) “Beck’s Sociology of Risk: A Critical Assessment” *Sociology*, vol. 36 (2). pp. 293-315
- ESPING-ANDERSEN, G. (2000) *Fundamentos sociales de las economías postindustriales*. Barcelona: Ariel.
- FELIPE, M.J. (2007) “El sistema de protección social en la Comunidad Valenciana: algunos indicadores sociales” *Arxius de Ciències Socials*, 17. pp.43-53.
- (2008) “El sistema de protección social en la Comunidad Valenciana” *Quaderns de Ciències Socials*, 9. Segona època.
- FERRERA, M. (1995) “Los Estados del Bienestar del Sur en la Europa Social.” a Sarasa, S. i Moreno, L. *El Estado del Bienestar en la Europa del Sur*, vol 7. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas/Instituto de Estudios Sociales Avanzados. pp. 85-111.
- (1996) “The ‘Southern Model’ of Welfare in Social Europe”. *Journal of European Social Polic*, 6. pp. 17-37.
- FLAQUER, L.; ESCOBEDO, A. (2009) “The Metamorphosis of Informal Work in Spain. Family Solidarity, Female Immigration and Development of Social Rights” a Pfau-Effinger, B.; Flaquer, L.; Hensen, P.H. (eds.) *Formal and Informal Work. The Hidden Work Regime in Europe*. London: Routledge. pp.143-168.
- GARDBERG MORNER, C. (2000) “Making Ends Meet. Lone Mothers’ Local Subsistence Strategies. Case Studies from Italy and Sweden” *Mannheimer Zentrum für Europäische Sozialforschung*. Working paper núm. 13.
- GARDINER, K.; MILLAR, J. (2006) “How Low-Paid Employees Avoid Poverty: An Analysis by Family Type and Household Structure” *Journal of Social Policy*, 35(3). pp. 351-369.
- GIDDENS, A. (1991) *Modernity and Self-identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press
- (1995) *La transformación de la intimidad. Sexualidad, amor y erotismo en las sociedades modernas*. Madrid: Càtedra.
- LEAL, J (2004) “El diferente modelo residencial de los países del sur de Europa: el mercado de viviendas, la familia y el estado” *Arxius de Ciències Socials*, 10. pp.11-37.
- LUPTON, D. (1999) *Risk*. London: Routledge.
- LUPTON, D.; TULLOCH, J. (2002) “‘Risk is Part of Your Life’: Risk Epistemologies among a Group of Australians” *Sociology*, vol.36 (2). pp. 317-334.
- MEIL LANDWERLIN, G. (2007) “Consecuencias de la caída de la fecundidad sobre los intercambios entre generaciones” *Revista de Investigaciones Sociológicas*, vol. LXV, 48. pp.9-31.

- MINGIONE, E. (2000) "Modello sud europeo di Welfare, forme di povertà e politiche contro l'esclusione sociale." *Sociologia e politiche sociali*, 1, 3er any. pp. 87-112.
- MONTAGUT, T. (2000) *Política social: una introducción*. Barcelona: Ariel.
- MYTHEN, G. (2005) "Employment, individualization and insecurity: rethinking the risk society perspective" *The Sociological Review*, 2005. pp. 129-149
- NALDINI, M. (2003) *The family in the Mediterranean welfare states*. London: Frank Cass.
- NEBOT, J.R.; TORRÓ, J.; MASANET, C.M.; MARTÍNEZ, A. (1993) *L'Alcoià i el Comtat. Guia natural, històrica i cultural*. Alcoi: Gráficas Alcoy.
- PAHL, R.E. (1984) *Divisions of labour*. Oxford: Basil Blackwell.
- PAHL, R.E.; WALLACE, C. (1985) "Household Work Strategies in Economic Recession" a Redclift i Mingione, E. (ed.) *Beyond the employment. Household, Gender and Subsistence*. Oxford: Basil Blackwell. pp.189-227.
- PRIETO, C. (2002) "La degradación del empleo o la norma social del empleo flexibilizado" *Sistema*, 168-169. pp.89-106.
- RAMOS, J. (2006) "Empleo de baja remuneración" Navarro, V. (dir.) *La situación social de España*. Madrid: Ed. Biblioteca Nueva. pp.149-180.
- RECIO, A. (2001) "Una nota sobre bajos salarios en España" *Cuadernos de Relaciones Laborales*, 18. pp.15-45.
- (2002) "Paro, precarización laboral e ideologías económicas" *Sistema*, 168-169. pp.53-70.
- RITCHIE, J.; SPENCER, L.; O'CONNOR, W. (2003) "Carrying out Qualitative Analysis" a Ritchie, J. Lewis, J. (ed.) *Qualitative Research Practice. A guide for social students and researchers*. London: Sage. pp.218-262.
- RODRÍGUEZ CABRERO, G. (2004) *El estado del bienestar en España: debates, desarrollo y retos*. Madrid: Ed.Fundamentos.
- RUBIN, H.J.; RUBIN, I. (1995) *Qualitative Interviewing. The Art of Hearing Data*. London, Thousand Oaks, New Delhi:Sage.
- SARACENO, C. (1995) "Familismo ambivalente y clientelismo categórico en el Estado de Bienestar italiano" a Sarasa, S.; Moreno, L. (comp.) *El Estado del Bienestar en la Europa del Sur*. vol 7. Madrid: CSIC. pp.261-88.
- SILVERMAN, D. (2005) *Doing qualitative research: a practical handbook*. London: Sage.
- SMITH, D.; MACNICOL, J. (2001) "Social insecurity and the informal economy. Survival strategies on a South London estate" a Edwards, R.; Glover, J. (ed.) *Risk and Citizenship. Key Issues in Welfare*. London, New York: Routledge. pp.142-156.
- SOLER, J. (1970) *Nomenclàtor Geogràfic del País Valencià*. València: Promocions Culturals S.A.
- TAYLOR-GOOPY, P. (2004) "New Risks and Social Change" a Taylor-Gooby, P. (ed.) *New Risks, New Welfare. The Transformation of the European Welfare State*. Oxford: Oxford University Press.
- TOBIO, C. (2005) *Madres que trabajan. Dilemas y estrategias*. Madrid: Càtedra.
- TRIFILETTI, R. (1999) "Southern European Welfare Regimes and the Worsening Position of Women" *Journal of European Social Policy*, vol.9(1) London: SAGE. pp. 49-64.
- TULLOCH, J; LUPTON, D. (2003) *Risk and Everyday Life*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- VOGEL, L. (1995) "El descubrimiento del síndrome Ardystil: discurso médico y relaciones entre precarización y salud" *Sociología del Trabajo*, 23. pp.11-127.
- YOUNG, J. (2007) *The Vertigo of Late Modernity*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.